

УДК 94(477.54): 316. 347

Т. В. Арзуманова
Харківський національний університет будівництва та архітектури

СТЕРЕОТИПИ ЩОДО ШЛЮБУ ТА ІНТИМНОГО ЖИТТЯ ХЛИСТІВ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Стаття присвячена дослідженню шлюбу та інтимного життя членів секти хлистів у ХІХ – на початку ХХ ст. Зроблено висновок про стереотипи, які були сформовані офіційною православною церквою та представниками цивільної влади про аморальність представників секти. Ці стереотипи використовувалися владою як форма боротьби з поширенням даної релігійної групи в російському суспільстві. Аналіз джерел свідчить про суворий аскетизм хлистів у питаннях інтимного життя, а також відмову від статевих стосунків як шлях до спасіння душі.

Ключові слова: хлисти, стереотипи, релігійна секта, шлюб, інтимне життя.

Статья посвящена исследованию брака и интимной жизни членов секты хлыстов в ХІХ – начале ХХ в. Сделан вывод о стереотипах, которые были сформированы официальной православной церковью и представителями гражданских властей об аморальности представителей секты. Эти стереотипы использовались властью как форма борьбы с распространением данной религиозной группы в российском обществе. Анализ источников свидетельствует о суровом аскетизме хлыстов в вопросах интимной жизни, отказе от половых отношений как пути к спасению души.

Ключевые слова: хлысты, стереотипы, религиозная секта, брак, интимная жизнь.

The article is devoted to the study of marriage and intimate life of khlysts in the 19th – early 20th century. The conclusion about the stereotypes in Russian society was made. These stereotypes about khlyst's immorality had been formed by official Orthodox Church and representatives of the civil authorities. They were used as a form of the fighting against the spread of khlysts religious persuasion in the Russian society. The investigation of archival sources indicates the khlysts strict asceticism in matters of sexual life, rejection of sexual relations as a way to salvation of the soul.

Keywords: khlysts, stereotypes, religious persuasion, marriage, intimate life.

Релігійні секти представляють собою закриті спільноти, а відсутність будь-якої інформації традиційно породжує домисли, плітки про невідомі сторони їх релігійного вчення та обрядовості.

Секта хлистів, яка набула значного поширення в ХІХ ст. в Російській імперії, разом із сектою скопців була, на наш погляд, лідером за кількістю міфів. Особливою популярною за кількістю пліток була саме сфера статевих стосунків хлистів, їх ставлення до сімейних цінностей та шлюбу взагалі. Інтимне життя було абсолютним табу в російському суспільстві ХІХ ст., а захист патріархальної родини вважався провідною метою держави та православної церкви. Виступ хлистів проти традиційного сімейного укладу призвів до посиленої боротьби з ними з боку духовної та цивільної влади. Провідним напрямком протистояння поширенню хлистівства стала пропаганда місіонерами, священиками офіційного православ'я низки міфів щодо злочинного та аморального стилю життя даної секти.

Секта хлистів представляла собою таємну організацію, вступ до секти неофіта супроводжувався клятвою тримати своє членство в суворій таємниці. В умовах гонінь та репресій з боку російської влади в ХІХ ст. збереження таємниці було необхідною умовою уникнення суворого покарання за приналежність до хлистів (тюремне ув'язнення, виселення до Закавказького краю тощо). Ці фактори обумовили брак достовірної інформації про віровчення та релігійне

повсякдення хлистів. Відсутність інформації компенсувалася домислами місцевих священників, які спостерігали за підозрілими громадянами, чутками та плітками, які поширювалися в селах та містах про сектантів. Щоб збурило народний гнів проти хлистів, священники «посилували» розповіді про секту хлистів пікантними подробицями. Шокуючі факти про відмову хлистів від народження дітей, аборти, витравлення плодів, вбивство немовлят і причастя їх тілом та кров'ю, сексуальні оргії та груповий секс, на думку священників, мали б сприяти викорененню секти [4, с. 770–779; 6, с. 14–30; 10, с. 23–63; 14, с. 280–286, 288–290, 312–344]. Іноді факти, які наводили місіонери, шокували навіть їх колег. Так, професор духовної академії М. Барсов критикував П. Мельникова та інших дослідників за те, що вони в роботах використовують чутки та плітки, які не підтверджувалися офіційними розслідуваннями [6, с. 102–103].

На жаль, інформація, яка була представлена в роботах священників – місіонерів другої половини XIX ст. – початку XX ст. без критичного аналізу та залучення архівних джерел, повторювалася в наукових працях дослідників [13, с. 112] і навіть у сучасних науковців [1].

Російська дослідниця К. Сергазіна наголосила на тому, що витоки хлистіства з старообрядництва та чернецтва доводять суровий аскетизм членів даної общини, унеможлиблюють такі явища, як груповий секс після релігійних зборів, полігамію. Історик підкреслює, що всі розповіді про «свальний гріх» в роботах місіонерів настільки одноманітні, що доводять існування розробленого Синодом дискурсу [18, с. 6, 10].

О. І. Дехтевич доводить, що підтвердити факти групового сексу після закінчення хлистівських радень практично неможливо. Свідчення про факти «розпусти» давалися лише викритими членами секти, які «розкаялися» і під впливом священників своїми розповідями мали уберегти православних від спокуси вступити в секту [5, с. 18]. Автор припускає, що в окремих общинах статеві відносини могли мати місце, однак такі явища були винятком [5, с. 19].

Робота з архівними джерелами дозволила авторам прискорити процес деміфологізації та реабілітації членів хлистівської секти в сучасній російській історіографії. Однак деякі історики продовжують характеризувати інтимну сферу життя хлистів на основі робіт місіонерів кінця XIX – початку XX ст. Наприклад, О. Бергман стверджував, що в «хлистівському середовищі, яке являло собою певне продовження чернецької культури, мінімізація сексуальності переростала в ненормативну сексуальність». Автор відзначав, що «таку подвійність» у ставленні хлистів до інтимного життя доводили історичні джерела [2, с. 16]. Однак О. Бергман доводить свою точку зору про «вільне співжиття», «цивільний шлюб», посиляючись виключно на роботи місіонерів, священників. А от джерела з архівів, які залучив до наукового обігу даний дослідник, свідчать повністю протилежне (про повну відмову від інтимних стосунків сектантів) [1].

Отже, розбіжність сучасних істориків у поглядах на дану проблему актуалізують необхідність більш детального вивчення питання про шлюб та інтимні відносини в середовищі хлистів, руйнування стереотипів, сформованих в імперській та радянській історіографії. Цікавим є також вивчення регіональних особливостей повсякдення хлистів, яке по Харківській губернії започаткував дослідник В. Потоцький [15].

Метою даного дослідження є аналіз шлюбного життя секти хлистів, намагання подолати застарілі уявлення про інтимне життя членів даної секти на архівних матеріалах.

Уява про інтимне життя та шлюб хлистів, які були сконструйовані священниками а потім поширені рядом дослідників, абсолютно не відповідала ідеям хлистів. Секта хлистів виникла в рамках православ'я та була тісно пов'язана з монастирським аскетичним способом життя [18, с. 6]. Першими хлистами були ченці та чорниці монастирів Москви та інших міст Центрального регіону Росії. Максимальний чернечий аскетизм розумівся хлистами як шлях до спасіння душі. «Умертвінню плоті» мала сприяти значна кількість обмежень, які навіть перевершували чернече повсякдення: хлисти не вживали м'яса, риби, алкоголю, тютюну. Хлистівський піст припускав повну відмову від вживання будь-яких продуктів.

Поряд із обмеженням в їжі хлистівська ідеологія пропагувала суворі обмеження інтимного життя, приборкання плоті. Як свідчать джерела, хлисти проповідували дівоцтво, цнотливість, утримання від сексу як провідні чесноти, що ведуть до спасіння. Приборкання плоті у деяких з

членів секти навіть виражалося в оскопленні. У хлистів кастрація або навіть екстирпація статевих органів була винятком, хоча й користувалася повагою. Дану операцію прирівнювали до спокутування всіх гріхів, вважали, що вона здатна замінити всі таїнства православної церкви, «відбілює» душу та тіло, робить людину чистою та непорочною [3, с. 518].

Для хлистів оскоплення було дуже рідким явищем, хоча вони і проповідували відмову від статевого життя. «Необхідно побороти плоть духовно, без хірургічних операцій. Яка це перемога, коли ворога вбито? Це малодушність» [14, с. 290].

Так під час огляду затриманих в 1828 р. в Старобільському повіті Харківської губернії сектантів було виявлено одного скопця. Він зізнався, що був оскоплений в Костромській губернії. А під час відвідування наставника скопців в Суздалі отримав благословення на прозелітичну діяльність. З благословення суздальського наставника цей засуджений і приїхав до Слобідсько-Української губернії поширювати хлистівство [3, с. 245–246].

Медичний огляд дозволив встановити і той факт, що заміжні жінки не мали досвіду статевого життя. Так серед затриманих була селянка 19 років. Дівчина вказувала, що вже 4 роки одружена, проте під час її обстеження лікарем (інспектором лікарської палати Беккером) було встановлено, що дівчина залишалася цнотливою. Після огляду вона зізналася, що не мала статевих відносин із чоловіком. Одним із постулатів хлистів було жити з дружиною, як голуб з голубкою. Під час допитів жінки зізнавалися, що їх чоловіки абсолютно уникали з ними «шлюбного життя». Одна з селянок заявила, що вона не належала до секти, не відвідувала збори хлистів, як це робив її чоловік, і скаржилася на відсутність інтимних стосунків з ним протягом десяти років, підозрювала, що чоловік був оскоплений [3, с. 244–245].

Викриття секти хлистів в селі Попівка Старобільського повіту в 1840-х рр. дозволило розширити уяву про дану секту. За свідченням односельців, попівські хлисти дочок своїх не віддавали заміж, а синів одружували з дівчатами із тих родин, які не належали до секти (таким чином відбувалася прозелітична діяльність) [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 40]. Наприклад, під час допиту Авдотья Резнікова (23 роки, незаміжня) заявляла, що «заміж не вийшла, бо їй і з батьками добре живеться». Однак, не заперечувала, що може вийти заміж, якщо знайдеться жених, бо вона себе «не прирекла на довічне дівоцтво». Медичний огляд встановив, що жінка була цнотлива, ознак оскоплення на тілі не мала [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 185–186]. Єфросинія Сіропятиня (40 років, незаміжня) таїнство шлюбу не заперечувала, і заявляла, що готова вступити у шлюб, якщо буде нагода [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 185–188].

Непрямим доказом обмеження сексуальних стосунків, часткової або повної відмови від інтимного життя, на нашу думку, служить наявність в родинах хлистів 1-2 дітей, що для XIX ст. було скоріше за все винятком. Так Іван Резніков у 28 років мав єдину доньку 5 років, Андрій Добрицький у 27 років мав двох дітей [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 181–184].

Виявити справжню картину шлюбного та інтимного життя в родинах хлистів практично неможливо через відсутність об'єктивних джерел. Під час допитів підозрювані не розкривали подробиць сектантської ідеології, особливо в сфері приватного життя. На прямі питання про шлюбне життя давали чітку відповідь: «з дружиною шлюбне життя маю постійно» [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 177–178].

Незаміжні доньки хлистів підкреслювали свій чернечий спосіб життя стилем в одязі. Жінки не носили прикрас (сережок, намиста), покривали голову чорною хусткою, вдягали темний одяг [19, ф. 40, оп. 47, д. 1331, л. 3].

Рапорти священників склали основу архівних матеріалів з даної теми. З рапорту священника Северина Сулими відомо, що в другій половині XIX ст. в хуторі Амбарном, неподалік від Слободи Козинки Старобільського повіту відкрито жили сектанти. «Всі вони не вживають м'яса, не вдягають жінки сережок та мониста, не вживають горілки, не мають сексуальних стосунків, не ходять в гості до кумів, родини живуть окремо (діти відселяються від батьків). Наприклад, Максим Попов, головний сектант, розділився з сином Архипом (можливо через те, що родина сина продовжувала вживати м'ясо та горілку). У Антона Горового незаміжня дочка ходить з покритою головою. Максим Попов запрошував до себе селян та агітував: «Ми можемо як монахи,

які не вживають мяса, тому що святі не їли його, ми – люди духовні, а ви – суєтні, ми ходимо по Божій дорозі, а ви – по мирській, ми навіть дівок своїх не знаємо, а ті, навіть, хто чоловік та жінка між собою, не торкаються один одного, живуть монахами. А якщо присягнете, що не будете про нас розказувати, будете з нами, то ми навчемо вас спасінню духовному» [19, ф. 40, оп. 47, д. 1331, л. 3–5].

Такі мінімальні знання давали можливість священикам «додумувати» відповіді на низку запитань. Так С. Сулима зазначав, що головною «провиною» сектантів є відмова від народження дітей. «Невже вступивши до лав секти, її люди стають безпристрасними?». Священик порівнював відмову від інтиму з вогнем. «Якщо солону об'єднати з вогнем, вона запалає». Тому Северин Сулима вважав, що чоловіки даної секти себе оскопляють. На підтвердження цих слів наводив той факт, що, начебто, всі чоловіки, яких він бачив, були дуже блідими. Інша версія відсутності дітей, це те, що жінки приймають певні засоби, щоб попередити вагітність» [19, ф. 40, оп. 47, д. 1331, л. 6].

Дячок села Попівки Старобільського повіту розповідав, начебто до нього часто приходили жінки хлистів та питали поради, як примусити своїх чоловіків жити з ними статевим життям. Начебто жалілися, що позбавлені «благословенного церквою народження дітей» та втягнуті через це в спокусу перелюбства». Дячок також закликав священика Семена Белікова у проповідях звертати основну увагу питанню дітонародження та шлюбного життя чоловіків з їх дружинами [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 39].

Отже, архівні джерела свідчать, що секта хлистів в Харкові, з якою влада з перемінним успіхом боролася протягом XIX ст., була представлена особами, які відмовлялися від шлюбного життя, проповідували суворий аскетизм, обмеження або повну відмову від інтимного життя. Матеріали судових справ над хлистами в Калузькій, Костромській та інших губерніях, які були введені до наукового обігу М. Вардіновим, свідчать що, як і у Харківській губернії, правилами хлистів було збереження цнотливості, заперечення шлюбу молоддю, відмова від інтимного життя у одружених пар. Щоб уникнути спокуси хлисти утримувалися від відвідування весіль, хрестин, не вживали алкоголю, не палили. На придушення пристрастей були спрямовані і ритуальні виснажливі вправи на радіннях (танці, стрибки, кружіння, тощо). [3, с. 138, 502]. Слід зазначити, що судові матеріали мали результати лікарських оглядів підсудних, які свідчать про цнотливість як неодружених хлистів, так часто і тих, хто перебував у шлюбі.

У 1851 р. було проведено слідство по справі викриття хлистівської секти в Тамбовській губернії, під час допитів та медичного огляду жінок було встановлено, що майже всі з них були цнотливими, хоча і були заміжні. Зокрема, хлистівська богородиця Анісія Копилова на допиті заявила, що вийшла заміж у 18 років, але все життя була своєму чоловіку дружиною духовною. І хоча спали вони разом, обіймалися, цілувалися, але від сексу вони утримувалися [8, с. 123].

Однак священики у проповідях, бесідах із прихожанами, в літературі, в статтях, які друкувалися в пресі (особливо в журналі «Миссионерское обозрение», на шпальтах газет на кшталт «Харківські єпархіальні відомості» (друкувалися майже у всіх губерніях Російської імперії), розв'язують у XIX ст. непримиренну боротьбу проти сектантів. І одним із основних аргументів проти хлистів були їх зловживання мораллю в сфері шлюбу та інтимного життя.

В результаті був сформований стереотип, який поширився в російському суспільстві. Начебто, згідно з вченням хлистів, законні чоловік та жінка мали розійтися (але формально вони залишалися у шлюбі), та знайти собі духовних партнерів. «Хмільного не пийте, плотського гріху не творіть! Не одружуйтесь, а хто одружений, живіть з дружиною, як із сестрою. Неодружені – не беріть шлюб, а хто одружений – розлучайтесь!», – так проголошували п'ята та шоста заповіді духовного лідера хлистів Данила Пилиповича [14, с. 312].

Визнати факт того, що хлисти могли утримуватися від інтиму, священики не могли. Тому починали поширюватися домисли про начебто їх позашлюбні стосунки, оргії після релігійних зборів – радінь. Так вже в 1733 р., коли відбувся перший судовий процес над викритими у Москві хлистами, комісія припустила, що в будинку, де відбувалися моління, мала місце розпуста: «Після радінь залишалися ночувати в одній хаті. По одній стороні спали жінки, по другій – чоловіки». Це

і викликало підозру у комісії про «блудне їх змішання». Не було взято до уваги, що переважна кількість засуджених була чорницями [14, с. 344].

Хлисти заперечували шлюб, «хоча вінчалися в церкві, але не жили із своїми дружинами», а жили із сторонніми жінками «за взаємною спорідненістю духу». На думку священників, хлисти дуже часто мінялися дружинами. «В бесіді один з хлистів заявив, що якби навіть, він жив з десятима дружинами, то в цьому б не було гріха» [12, с. 145; 4, с. 777–778].

М. Вишневський описував навіть обряд вінчання хлиста та його духовної сестри. Начебто, жінка, яка була вдягнена у червоне, виконувала роль блискавки. Блискавка накривала голови молодят червоним полотном, пророк давав їм дві цибулини та наставляв: «Не будьте між собою лукавими та гіркими, як ця цибуля, живіть в коханні та народжуйте духовних дітей. Після цього всі присутні вітали молодят та співали спеціальних весільних пісень» [4, с. 777].

С. Маргаритов, магістр богослов'я, пояснював популярність секти хлистів тим, що ідея аморальних безшлюбних стосунків вабила до секти легковажних осіб, які не хотіли себе зв'язувати узами шлюбу. Автор стверджував, що хлисти ненавидять дітей, які народилися у церковному шлюбі, називають їх «потіхою сатани», грішками, цуценятами. Дітей, які були начебто зачаті на радіннях, навпаки вважали «народженими від Бога, а не від хіті чоловіків», називали їх «христосиками» [6, с. 29]. Однак вже на наступній сторінці автор суперечив самому собі: «Допускаючи розпусту, хлисти живуть без дітей. У випадку вагітності хлистівки витравляють плід. Тому у хлистівських родинах або зовсім немає дітей, або народжуються дуже рідко» [6, с. 30].

Дослідник М. Реутський перевершив своїх колег розповіддю про І. Чуркіна, одного з лідерів хлистів у Москві. «У 1740 р. Іван примусив свою вагітну дружину та магір вступити до секти. Одразу після народження сина він охрестив його по хлистівським обрядам і миттєво власноруч заколов немовля ножем. З висушеного серця дитини Чуркін приготував хліб для причастя» [9, с. 56].

О. Бергман наводить приклади реакції законних дружин на появу у їх чоловіків «духовних сестер», які були висвітлені на шпальтах «Симбірських єпархіальних відомостей» (1904 р.): «Законні дружини піднімали скандали проти своїх чоловіків та їх коханок, яких вони мали під видом «духовних сестер». Односельці били вікна в будинках, де збиралися хлисти» [1].

О. Бергман висвітлює історію з життя сизранських хлистів другої половини XIX ст., яка так і залишилася лише архівним матеріалом і не була використана священниками в антихлистівській пропаганді. Селянка Варвара Акімова розповідала місіонеру, що після шлюбу «9 ночей вона спала з чоловіком без інтиму, тому що чоловік нічого не вимагав, а свекруха постійно слідкувала за ними». На 10 ніч її чоловік не витримав, але просив нічого не розповідати його матері. Після того вони постійно вимушені були приховувати факт інтимного життя від свекрухи, яка постійно вчила молодят, що це – гріх. А чоловіку з жінкою слід жити як брат з сестрою [1].

П. Мельников також був вимушений визнати, що не мали інтимних стосунків у хлистів їх доньки. «Хлисти перешкоджали вступу у шлюб своїм донькам. З хлистівок 80% були старими дівами, які змолоду прирекли себе на безшлюбність. Ці жінки мешкали не в родинних домах своїх родичів, а в особливих хатинках, які були збудовані в городах або на подвір'ї їх родичів. Вони тримали суворий піст, ніколи не вживали м'яса, старанно молилися, щодня ходили до церкви, чотири рази на рік сповідувалися та причащалися (хоча на своїх зборах причастя називали «тюрею» (селянська страва: шматочки хліба, який накришили в квас)» [10, с. 23–63].

Автор відзначав, що жінки користувалися повагою у духівництва, нерідко займалися освітою дітей. Часто намагалися вселити молоді ідеї святості безшлюбного життя. «Проповідь безшлюбства вони особливо проводили в колі тих дівчат, які були відомі на селі своєю хворобливістю, непривабливих, з певними фізичними вадами, які не розраховували на женихів. Але навіть вродливі та здорові дівчата потрапляли до тенет хлистівок. Пов'язували голову чорною хусткою, проголошувалися «христовою нареченою», переходили жити до хлистівок в їх будинок, поступово вводилися в коло хлистівських членів, починали відвідувати збори» [Там само].

Деякі дослідники в межах домінуючої точки зору намагалися трохи пом'якшити звинувачення на адресу хлистів. Так М. Барсов, професор духовної академії Санкт-Петербурга, писав, що

«можливо, після радінь іноді мали місце випадки «свального гріху», який виправдовувався сектантами тим, що на них зійшов Дух і вони не несуть відповідальність за свої дії [7, с. 106].

Звичайно така пропаганда досягала своєї мети, формувала вороже ставлення суспільства до представників даної релігійної секти.

Поступово на початку ХХ ст., особливо після оголошення свободи віросповідання в 1905 р., почали з'являтися роботи, які вже не мали антихристівської пропаганди. Дослідники більш детально описують питання шлюбу і родинного життя в середовищі хлистів. Певною мірою починається процес руйнування стереотипів щодо членів даної секти. Так Д. Коновалов відзначав, що важливе значення надавали хлисти статевої стриманості: утримання від «плотського гріху» та пости вважалися найголовнішими для підготовки до релігійних зібрань. Члени секти згадували, що у разі порушення «через слабкість» заповідей про утримання від скоромної їжі та інтимного життя вони помічали, що зникають молитовний захват, благодатні дари пророцтва, входження духу. Особливо хлисти відмічали, що радість від молитов та пророцтв зникла після народження дітей. Одна з хлистівок зазначала: «Коли я брала участь в радіннях, тоді я відчувала у серці втішну благодать святого Духа, але коли я вийшла заміж, свята благодать від мене пішла. Я любила чоловіка до шлюбу любов'ю духовною, ця любов перейшла в пристрасть. Коли я згрішила, я ходила на зібрання, але благодать Святого Духа до мене, як до недостойної грішниці, не сходила. На зборах мені було смертельно нудно. І я дуже шкодую за золотим часом минулого, проте «пролите повним не буває» [8, с. 118–123].

Коновалов стверджував, що найпоширенішою про хлистів була чутка про груповий секс під час радінь. Проте жодних підтверджень цього не виявлено, аналіз же ідеології хлистів свідчить про те, що секс стояв на заваді вселенню Духу, отже допускати сексуальні стосунки під час молитов було фактом, що суперечить основним цінностям [8, с. 123]. Відомий богослов, публіцист Феофан Затворник зазначав, що «свального гріху» не могло бути під час зборів хлистів, а якщо це і мало місце, то лише в тих общинах, яку очолював психічно хворий еротоман. Розпуста, прикрита релігійними ідеями, могла спостерігатися в будь-яких сектах і мати огидні форми [17].

Отже, хлистівство вийшло з радикального напрямку російського старообрядництва. У своїх ідеях щодо утримання від інтиму хлисти засновувалися на синтезі народного та чернечого аскетизму. Проте вони розглядали плоть не як породження злої сили, а як гальмо, яке заважає душі об'єднатися з Святим Духом

Розпуста, полігамні стосунки, груповий секс та інші гріхи, які приписувалися хлистам, абсолютно не вписувалися в загальну концепцію їх світогляду та провідної ідеї приборкання пристрастей, придушення бажань з метою спасіння душі. Переслідування хлистів та їх покарання базувалися на звинуваченнях в аморальній поведінці, хоча у влади не було прямих доказів їх провини. Звинувачення будувалися на плітках, припущеннях та свідченнях тих, хто, начебто, покався і покинув секту. Таким чином, протягом ХVIII – ХІХ ст. рух хлистів, який був представлений на території Російської імперії низкою общин, які дуже часто мали між собою зовсім мінімальні контакти, у питаннях шлюбу та інтимних стосунків демонстрував єдність поглядів, основою яких був суворий аскетизм, практична відмова від статевого життя. Поширення пліток церковними служителями та представниками цивільної влади було однією з форм боротьби проти поширення секти хлистів в російському суспільстві. В подальшому історикам слід продовжити процес залучення до наукового обігу архівних джерел з метою подальшою деміфологізації релігійного повсякдення хлистів.

Література

1. Берман А. Г. Гендерные отношения в мистических сектах Среднего Поволжья / А. Г. Берман. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://andber.livejournal.com/71387.html?thread=330459>.
2. Берман А. Г. Мистическое сектантство в Среднем Поволжье в XIX – первой половине XX вв.: автореф. дис. ... канд. истор. наук / А. Г. Берман. – Саранск, 2006. – 19 с.
3. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел / Н. В. Варадинов. – Санкт-Петербург: тип. М-ва вн. дел, 1858–1862. – Т. 7: История распоряжений по расколу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003830412#?page=1>.

4. Вишнеvский Н. М. Летопись печати по вопросам миссии / Н. М. Вишнеvский // Миссионерское обозрение. – 1898. – № 5. – С. 770–779.
5. Дехтевич О. И. Хлыстовское движение в России во второй половине XIX – начале XX века: автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02 / О. И. Дехтевич. – Москва, 2009. – 21 с.
6. История русских рационалистических и мистических сект / [Соч.] Дир. нар. училищ Таврич. губ., магистра богословия Сергея Маргаритова. – Симферополь: Таврич. губ. тип., 1910. – 228 с.
7. Исторические, критические и полемические опыты / [Соч.] Николая Барсова, проф. С.-Пб. дух. акад. – С.-Пб.: Тип. Деп. Уделов, 1879. – 530 с.
8. Коновалов Д. Религиозные движения в России. Секта хлыстов / Д. Коновалов // Ежемесячный журнал литературы, науки, общественной жизни. – 1914. – № 1. – С. 117–125.
9. Люди Божьи и скопцы: Ист. иссл.: (Из достоверных источников и подлин. Бумаг) / [Соч.] Н. В. Реутского. – М.: Тип. Грачева, 1872. – 230 с.
10. Мельников П. И. Раскольничьи секты в России / П. И. Мельников // Исторический вестник. – 1885. – № 7. – С. 23–63.
11. На радениях у хлыстов: Обличение самообольщения хлыстовских лжепророков / [Соч.] миссионера М. Кальнева. – Одесса: Б. И., 1902. – 32 с.
12. Овсянников Е. Миссионерство, секты и раскол / Е. Овсянников // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 7–8. – С. 143–146.
13. Очерки по истории русской культуры / П. Милуков. – С.-Пб.: Церковь и школа, 1902. – 402 с.
14. Полное собрание сочинений П. И. Мельникова (Андрея Печерского). – С.-Пб.; М.: Т-во М. О. Вольф, 1897–1898. – Т. 14: Очерки поповщины. Белые голуби. Тайные секты. Счисление раскольников. – 1898. – 396 с.
15. Потоцкий В. П. Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861–1917 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. П. Потоцкий; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 20 с.
16. Реморов В. Веро-нравоучение и культ хлыстов Центральной России / В. Реморов // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 7–8. – С. 72–78.
17. Святитель Феофан Затворник Вышенский. Полное собрание сочинений. Т. 8: Письма о духовной жизни. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://theophanica.ru/books/?book=tom8#>.
18. Сергазина К. Т. Хлыстовство как культурно-исторический феномен : На материале общин первой половины XVIII века : автореферат дис. ... кандидата истор. наук : 24.00.01 / Рос. гос. гуманитар. ун-т (РГГУ) / К. Т. Сергазина. – Москва, 2005. – 22 с.
19. Державний архів Харківської області.